

ҰЛЫСТЫҢ ҰЛЫ КҮНІ – НАУРЫЗ

Н. Уәли

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Кіріспе. Наурыз – қазақ халқының ежелгі заманнан бері наурыздың 22-сін (ескіше 9-ын) жылбасы деп тойлап келе жатқан айтулы ұлттық мейрамы. Жылдың бас айындағы бұл мейрам күн мен түннің теңелуіне негізделген. Қыс қаһары қайтып, көктемнің келуі, табиғаттың тіріліп, жаңаруымен шендестіріліп, малдың төлдеуі және егіншілік наұқанының басталуын бағзы заманнан Ұлыстың Ұлы күні деп те атаған.

Талқылау. Ұлыстың Ұлы күні – Наурыз мерекесімен байланысты іргелі ұғымдардың бірі. Ұлыстың ұлы күні деген сөз орамындағы Ұлы күн – жылдың бас күні. Ең абзал, ең мәртебелі болып ұғынылғандықтан қазақтар Ұлы күн деп атаған. Ал ұлыс сөзі «жұрт», «ел», «халық» деген ұғымдардың жиынтық атауы. Ұлыс оң болсын дегендегі ұлыс осы айтылған мағынаны білдіреді. Қысқасы, сөз бір-бірімен байланысып, тіркесіп барып «Наурыз» мейрамы дегенге саяды. Ал иран жұртынан наурыз («жаңа күн») атауы кіргенге дейін байырғы баба тілінде бұл мейрам Ұлыс Күн деп аталған.

Наурыз мейрамын тойлаудың ертеден келе жатқан дәстүрі, бір жағынан ежелгі Иран-Тұран (Түркі) елдері арасындағы қарым-қатынастың барысында қалыптасқан мәдени-тарихи байланысқа саяды. Арғы Иран-Тұран заманын былай қойғанда, Алып Ер Тоңа (Афрасиаб) кезінде тұрандықтар (түркілер) Наурыз мейрамын тойлаған көрінеді. Бұл жөнінде әйгілі Афрасиаб (Алып Ер Тоңа) қорғанының оңтүстік қабырғасында «Наурыз» деген жазуы бар сурет сақталып қалған [Нұрсан Әлімбаев, 2017: 497]. Тұран мен Иран жұртының едәуір бөлігін билеген көпэтникалы Хорезм патшалығында қаңлы, қыпшақ, алшын, найман деген атпен жүрген қазақтың көптеген ру-тайпалары, одан кейінгі кезде Моғолстандағы дулат, алшын, арғын, найман, жалайыр ру-тайпаларының ажам елдерімен саяси, мәдени қарым-қатынаста болғаны Шыңғыс хан заманымен байланысты тарихи жазбалардан кеңінен мәлім жайт.

Наурыздың қадым заманнан келе жатқан халықтық мейрам екені жөнінде ұлы Абай: «Біреп сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген мақаласында Наурыз тарихын көшпелі халықтардың сонау «хибаги», «хұзағи» деп аталған заманға дейін апарып: «Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, тамаша қылады екен. Сол күнін «Ұлыстың ұлы күні» дейді екен», – деп жазады [Дүйсенбаев, 1977: 230].

Қалай десек те, қазақтың күнтізбесінде Наурыздың жылбасы ретінде танылып, мерекеленетіні тарихи қарым-қатынаспен байланысты мәдени ауыс-түйістік екені ешбір дау туғызбайды. Төркіні бөтен жұрттан мәдени-рухани керегіне қажеттісін ала білуі халықтың «балалығы» емес, даналығы деп те түсінуге болады. Қысқасы, Наурыз парсы жұртынан күллі иран халықтарына, мұсылман дініндегі түркі елдеріне бір бастаудан тараған деген байламға қол қою шындықтан алшақ кетпейді. Бірақ Наурызға байланысты салт, ырым, жоралғыларды, мерекелік түрлендірулерді, табиғатпен байланысты ұғым-түсініктерді тұрандықтар иран, ажам жұртынан сол күйі соламайымен қотарып алды деу қатеге ұрындырары сөзсіз. Өйткені өзінің тіршілігі мен рухани дүниесіне сай келмесе, Ұлы Дала елінің, сахара жұртының бұндай ауыс-түйістікті ала салуы екіталай. Қалауы да, талғауы да басқа болар еді.

Табиғатта. Наурызда күн мен түн теңеледі, жұлдыздар теңеседі, яғни Сүмбіле, Үшарқар-Таразы, Үркер және Сұлу Сары бір түзудің бойында батыс көкжиекте қатар тізіле сап түседі. Есепшілер аталмыш жұлдыздардың қатар түзуімен күн мен түннің теңелуін байқаған. Жаңа күннің жарығы мен жылуы қытымыр қысты ығыстырып, жер бетін жылылық жайлап көк қаулайды. Күн өткен сайын Күн белдеуі (күннің жүретін жолы) көкжиектен жоғарылай түседі.

Есепшілер, – халық астрономдары, – Наурыздың келгенін, күн мен түннің теңелгенін жан-жануарлардың қылығынан да байқайды. Қазақтың Батыс өлкесінде (Атырау, Маңғыстау аймағында) наурыздың 14-інде сарышұнақ інінен шығып, күн суық болса, ін аузынан ұзамайды, күн жылы болса, ұзағырақтау жерге шығады дейтін деректер кездеседі [ҚР МОМ – материалдарынан].

Ал тасбақа күн мен түн теңелгенде інінен аузына шөп тістеп шығатын көрінеді. Шөптің аты мәриям шөп деп аталады. Оны еппен алған адам бақытты, дәулетті болады деген мифологиялық наным-сенім бар [ОМЭЭ – материалдарынан].

Кейбір елдерде Күн мен Түннің теңелгенін балықтан байқайтын көрінеді. Этнограф шежіреші Мәшһүр Жүсіптің Бұхар жұртынан келтірген дерегінде күн мен түн теңелгенде, балық аунап түседі дейді.

Жиырма тоғыз жасында ғылым, білім іздеп Бұхара шәрифте болған Мәшһүр Жүсіп өзі байқаған жайы туралы: «Наурыздама той қылатұғын жұрттың патшалары тірі балықты көп қылып ұстатып алып, бір керсен суға салып, көптің алқасына қойдырады. Отырған көп әлеумет сол балықтарға көздерін тігіп қарап отырады. Бір мезгілде балық біткен бірі қалмай теп-тегіс шалқасынан жата қалады. Қарындары жарқырап, лезде балықтар аунаған жағынан екінші жағына қарай аунап түседі. Сонан соң патшалар барабан соқтырады: «Ескі жыл шықты, жаңа жыл келді!» – деп, сегіз күн ұдайымен қол астына қараған жұртқа той, тамаша береді: «Жаңа жыл тойы!» – деп жазады [Мәшһүр Жүсіп, 1993: 11].

Күн мен Түннің теңелуі – Наурыз мейрамындағы орталық ұғым. Шаруа бағып күнді далада өткізетін малшы, егінші қауым күннің қаншалықты ұзарғанын, түннің де соншалықты қысқарғанын шамалап біліп отыратын шоқы, төбе, адыр, өзен, бұлақ т.б. табиғи белгілері болады. Күннің қай тұстан шығып қай тұстан батқанына қарап, күндізгі уақыттың «қарға адымнан» «ат адымға дейін» қаншалықты ұзарғанын пайымдап отырады. Өйткені қарбаласы көп шаруашылықтың қыр-сырын табу оңайға түспейді. Малды суыққа не ыстыққа ұрындырмас үшін күн райының алдамшы амалына алданып қалмауды ойлайды. Малшы төрт-түліктің өрісін, қонысын дәл уағында жаңартып отырады.

Егінші де күннің өткініші амалына алданып қалмай, жылдағы дағдысы бойынша не ерте, не кеш емес, дәл уақытында жерін баптап, өңделген топыраққа дән сіңіреді. Түнде көк күмбезіндегі жұлдызды, ал күндіз жан-жануармен байланыста табиғи белгілерді уақыт межесі етіп алады. Көк күмбезіндегі Үш Арқар-Таразы, Үркер, Сұлу Сары жұлдыздарының көкжиекке жақындауын межелей отырып, жаздың шығуына неше күн қалғанын да есептеп отырады. Қыр елінің, сахара адамдарының күн мен түннің қай уақта теңесетінін, қай кезден бастап күннің ұзарып, түннің қысқаратынын қадым заманнан білгендігіне еш шүбә келтіруге болмайды.

Ұзарған күннің көзі, түн қараңғысының қысқарып, орнын жарыққа беруі, жер бетінің жылып, көктің қаулап шығуы жасарудың, жаңғырудың белгісіндей көрінеді. Жер мұздың, қардың құрсауынан арылып бусанады. Жер дүниені елжірететін де, бусандыратын да тіке түскен күн сәулесі. Күннің қызуы өтіп бара жатқан шақта көк жүзін сары бауыр, қара барқын бұлт басып, назағай ойнап, күн күркіреп жаңбыр төгеді. Сусаған, кеберсіген жер-дүние шөлін басып, жер беті одан сайын түрлене түседі. Бұл – ақиқат дүниенің этнос санасындағы перцептивті-сенсорлық қабылдау барысында қалыптасқан семиотикалық таңбалардың тізбегінен тұратын «мәтін» түріндегі көрінісі.

Алайда түйсік арқылы қабылданған көктемгі табиғат бейнесі санада сол күйінде қалып қоймай, әрі қарай ерекшеленіп, ойтанымдық «өңдеуден» өтеді де этномәдени санада әртүрлі мазмұндағы мәтіндердің тілдік матрицасы пайда болады. Мысалы, таным үрдісінде табиғаттағы Көк пен Жердің арасындағы бұл ғажайып құбылыстың болмысын зерлеу «іске қосылады»: халықтық антропоцентристік таным бойынша Көк пен Жер адам түрінде кейіптеледі. Көк Тәңірі – «ер адам», Жер Тәңірі – «әйел» бейнесінде кейіптеліп, екеуі қауышып жақындасады. Сөйтіп, көзі ашылған Көк Тәңірі ұйқыдағы Жер Тәңірін (әйел Құдайды) оятып, оған тіршілік нұрын дарытады. Солай болғандықтан кәрі ауыз қариялар көктен жаудырсын, жерден өндірсін дейді.

Наурыз мейрамы кеңестік билік кезінде кудалауға ұшыраса да, халық оны ұмытқан жоқ. Халықтың этномәдени санасында «Наурыз» мейрамы үздік-создық редакцияланған мәтін түрінде болса да, жоғалмай сақталып келді. Оның елдік (мемлекеттік) идеологиядағы өзіндік орны ерекше болғандықтан Наурыз өміршең болады. Қоғамдағы саяси, құқықтық, этикалық, діни т.б. көзқарастар мен идеялар жүйесінің қалыптасуы мен дамуына оның тигізер өзіндік әсері аз болған жоқ. Бұл тұста абыздардың, дінбасылардың, ру ақсақалдарының қоғам идеологтары болғанын еске алмауға болмайды. Өз кезіндегі қоғамдық идеологияны қалыптастырған белсенді тұлғалар ретінде олар Наурызды тек қызық-думан қуған шаралар «жиынтығы» түрінде тойлау емес, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды реттеушілік мәнге ие мейрам түрінде мерекелеудің халықтық тұжырымдамасын қалыптастыруға күш салды.

Наурыздың түп негізі әуелде табиғатпен тығыз байланыста болды, яғни күн мен түннің теңелуі табиғи белгі ретінде алынды. Алайда күн мен түннің жазғытұрымғы теңелуімен қоса күзгі теңелуі де (22/24 қыркүйек) бар. Олардың күзгі теңелуді алмай жазғытұрымғы теңелуге ден қоюы табиғаттағы тіршіліктің жаңару мен жасару, өсіп-өну, өркен жаюымен байланысты болды. Күзгі теңелуде ондай табиғи нышан жоқ. Табиғаттағы жаңару, өркен жаю құбылысын қоғаммен байланыстыру Наурыздың халықтық тұжырымдамасында ең өзекті идеяға айналып, қоғамның өсу, өркендеуімен үндес болды.

Табиғаттағы «теңесу», «жасару», «жаңару», «өркен жаю» үрдісі өздігінен болмайды. Ол Тәңірдің күллі тіршілік иелеріне жасаған жақсылығы деп ұғындырылды. Соған орай адамдарға, жалпы тіршілік атаулыға құт-береке дарытатын Қыдыр Ата бейнесі қайта жаңғырады. Қыдыр Атаның ақ құйған, дән толтырылған ыдысқа назары түссе, мал төлді болып, егін жақсы шығады деген түсінік қалыптасып, Қыдыр түні жеке ыдысты ақпен, дәнмен, таза бұлақ суымен толтыру жоралғысынан тоқшылық, молшылықты көксеу идеясын аңғаруға болады.

Қыдыр түні қара қазанның түбі бос болмасын деп, май тамызып, үйдегі ыдыстарға ағарған (сүт, айран, уыз т.б.) құйып қояды. Қайсыбір ыдысқа бидай, арпа, сұлы толтырып, бақырға бұлақ суын толтырады. Бұл жоралғы Тәңірден жыл бойы молшылық болсын деген тілеуді аңғартады.

Пышақ қандамау. Наным-сенім бойынша Наурызда – Ұлыстың ұлы күнінде – мал бауыздамайды. Өлі етті, яғни Наурызға дейін сойылған малдың етін асады. Себебі мал сойып, пышақ қандау халықтың «Наурыз» концепциясындағы – өркендеу, жасампаздық идеясына қайшы келеді. Наурыз дастарқанын жасағандар қысқы соғымның кебежедегі шеке, жілік тәрізді кәделі мүшелері мен қазы-қарта, жал-жаясы, сондай-ақ Наурызға дейін сойылған малдың басқа да етін пайдаланады.

Малшы қауымның қарбаласқа толы тыным көрмейтін шағы жылдың бас айы наурызда басталады. Қой түлігі наурыздың ортасынан аса жаппай төлдей бастайды. Оны «төл төгіні» деп атаған. Төгіндегі қозыны тәрбиелеуге келетін сақпаншылар жаңа туған қозының аузын үрлеп, аяғын сырып жылы орынға жайғастырады, шаранасын жағып енесіне табыстырады. Наурызда туған төрт түліктің алғашқы төлін төлбасы деп қастерлеп, күтімге алады, наурыз төлін сатпайды, сыйға да бермейді. Наурыздағы төл төгіні кезінде келген қонақ үй иесіне пышақ қадама деп, қой сойдырмайды.

Егіншілер дән себетін егістік жерін баптап, тоған, арық-атыздарын тазалайды, атыздағы көтермелерін топырақ үйіп жаңартады. Ұлыстың Ұлы күніне деп ыдыстарын ақ пен дөнге толтырады, сондай-ақ саятшылар құс салмайды, аңшылар аңға шықпайды.

Қазан толы наурыз көже, жоралғысы тоқшылық қана емес, этномәдени семиотикалық таңба ретінде білдіретін имплицитті мағынасы – елдің татулығы мен бірлігі. Өйткені бір қазаннан дәм татқан жандар «дәм-тұз» культі бойынша ол шаңыраққа жамандық жасамауы тиіс. Ерте заманда атақты байлар, бек, сұлтандар, хандар ұлан-асыр той жасап, қарапайым халықтың көңілін көтеріп, Наурыздың ас-су шығынын өз

мойнына алған. Бұл – татулық-ынтымақтастық идеясының Наурыз тойы жоралғысы (ритуалы) түріндегі көрінісі.

Наурызбен байланысты қоғамның тазару идеясына айрықша мән берілгені байқалады. Кетік аяқты сындыру, ескі-құсқыны моғал ошақта өртеу арылу, тазару идеясының жоралғысы деуге болады. Бұл – адамдар арасындағы қатынасты реттеудің, жаулыққа жол бермеудің, отпен жамандықтан тазаланудың жоралғыланған (ритуалданған) көрінісі.

Наурыздағы Ұлыстың Ұлы күнінде құл мен күнге бас бостандығын беріп, азаматтық құқығын қайтару салтын қоғамды ізгілікке бастау идеясы іспетті деуге болады. Ұлыс күні «үш атадан кейін құлдық жоқ» деп құлды құрықтан, күнді сырықтан босатады.

Сондай-ақ ауыл-үйлердің жаппай жол бойына ағаш егуі, көпір салып, өткел жасауға шығуы – бірлесуге, ұжымдасуға үндеу идеясының бір көрінісі.

Бұлақтың суын бөгемеу, көкті жұлмау, таптамау, өсіп тұрған ағашты беталды кеспеу, ысырап жасамау, ұшқан құс, жүгірген аңды қырып-жоюдан сақтау – табиғатты аялау идеясының, қазіргіше айтқанда, экологиялық көзқарастың бірден-бір көрінісі. Олардың Киесі мен Иесінің болатыны, сұраусыз болмайтынын ел ақсақалдары үнемі еске салып, жас буынды сақтандырып отырған.

Наурыз мейрамы қарсаңында қауымдасып, көзін ашқан бұлақ бойына «атаңнан мал қалғанша, тал қалсын» деп ағаш егеді. Бұзылған көпірді, жолды жөндейді. Сөйтіп, табиғатқа да, қоғамға да пайдалы іс атқарылады. Адамдар үй-ішін, қора-қопсысын тазартады. Жылы аймақтарда жерді ертеректе омашпен (ағаш соқамен) жырттып, дән егеді.

Қоғамда. Мереке күні ұлдары ұзын, қыздары қызыл киімдерін киіп, көрші-қолаң, ағайын-туысты жаңа жылмен құттықтайды. Ұлыстың күні құтты болсын деп, бір-біріне түзу тілек, ақ ниетін білдіреді. Жасыңа жас қосылды, жасың құтты болсын деген тілек айтады. Өйткені қазақта туған күн тойлау деген болмаған.

Көрмесең – жат, көріспесең – ұят деп, ағайын-туыс бір-бірімен амандасып, көрісіп жатады. Үш ата толмаған құлға да бір күн бостандық деп, құл құрықтан, күң сырықтан құтылады. Ер-азаматтар қос қолдасып амандасып, төс қағыстырса, әйелдер жағы құшақтасып, бір-біріне игі тілектер айтады, арнайы даярланған дастарқаннан дәм ауыз тиюге, бірін-бірі жеті дәмнен әзірленген наурызкөже ішуге шақырады. Ауыл ақсақалдары араларына жік түскен бауырлас ел, руларды, ағайын, дос-жарандарды бір дастарқаннан дәм таттырып, табыстырған. Адамдар бір-біріне деген ренішін кешеді, өкпе-қалдықтарынан тазарады; жалғыз-жарым жетімдерді үйлендіріп, жеке отау еткен. Кембағал, мүгедектерді жақын туыстарының қарауына арнайы міндеттеп тапсырған. Жұтқа ұшырап қиналғандарға жылу жинап берген. Алтыбақан басында ән айтылып, күй тартылады. Аударыспақ, күрес, қыз қуу, алтыбақан, тартыспақ, тең көтеру, т.б. дәстүрлі ұлттық спорт ойындары ойналады. Таң ата көпшілік биік төбенің басына шығып, атқан танды қарсы алады.

Наным-сенімдер. М.Әуезовтің зерттеулерінде Ұлыстың ұлы күні төрткөз сараяқ итті елден аластайды, моғал ошақ қазады; кетік аяқ, кетік шөмішті сындырады деген деректер кездеседі. Қыдыр түні Жұп шырақ жағады. Күн шығардан бұрын байырғы мифологиялық наным-сенім бойынша Қайраханدى көшіру жоралғысы жасалады. Ыдысқа сүт құйып «көш, Қайрахан, көш!» деп, ыдыстағы сүтті төңіректің төрт бұрышына – батысқа, шығысқа, терістікке, түстікке қарай шашады. Қайраханدى жаманшылықтың иесі деп түсінеді.

Жоғарыда келтірілген әртүрлі деректердің кейбірінің мағынасы мәлім түсінікті болғанымен, қайсыбірінің арғы мәні белгісіз. Мысалы, ұлы жазушы, халықтық дәстүрді терең білген М.Әуезовтің көрсетуінше, жұп шырақ жағу дегені – От Иеге арналған тілек. Кетік ыдыс-аяқты сындыру ескі күннен қалған қиындықтар мен бәле-жаладан арылу дегенді меңзейді [Әуезов, 2014: 37-38].

Бұл күнде архисемасы (түпкі мәні) ұмытыла бастаған моғалошақ қазу, дегендегі моғал ошақ деп, біздің пайымдауымызша, – кем-кетік, ескі-құсқы заттар өртеліп, артынан

беті топырақпен жабылатын жерошақты айтқан. Себебі бәле-жаланы аластау мақсатында өртелетін ескі заттарды үйдегі ошақ отына жақпаған.

Наурыз көже неге жеті түрлі дәмнен жасалады? Наурыз тойланатын елдерде 362 әулиенің ішінде Ғайып Ерен, қырық шілтен, жеті әулие ерекше деп танылады, мұндағы жеті әулие абрар деп аталады. Наурыzkөжедегі жеті дәмнің арғы мәнінде жеті әулиені пір тұту жатады деп жорамалдауға болады.

Ал неге төрткөз итті өлтіреді? Мұның себебін діни дастан-қиссаларда айтылатын аңыздармен байланысты қарауға болады. Атақты Жүсіпбек қожа Шайхысламұлының Кербаладағы қайғылы уақиғаны дастан етіп жазған «Қисса уақиға Кербала» жырында [Жүсіпбек қожа, 2002: 367]. Хазіреті Ғалидің Фатимадан туған баласы Хұсайынды Кербала шөлінде қинап өлтірген және шейіт болған сейітзадалардың дүние-мүлкін тонаушылар Хақ Тағала күдіретімен доңызға және сараяқ төрткөз итке айналатыны айтылады. Солардың бірі Шәймір төрткөз ит кейпінде жүреді.

Шәймірің төрткөз ит боп Кербалада,
Жүр дейді әлі сусап жүр далада.
Ғамири мен Хайназардың басын кесті,
Мұсылман ұстап алып сол арада.

Сондай-ақ индоиран мифтерінде төрткөз итті ажалы жеткен адамдарға жібереді екен.

Ұлыстың ұлы күнгі Қызыр түні қара қазанның түбі бос болмасын деп, май тамызып, үйдегі ыдыстарға ағарған (сүт, айран, уыз т.б.) құйып қояды. Екінші аймақта қайсыбір ыдысқа бидай, арпа, сұлы толтырып, бақырға бұлақ суын толтырады. Бұл жоралғы жыл бойы молшылық болсын деген тілеуді аңғартады.

Наурыз салттары. Наурыз дастарқанына жасы үлкен қариялар «Ұлыс оң болсын, Ақ мол болсын» деп, наурыз батасын береді. Ұлыс күні әйелдердің Ұзынсарыға деп, сақтаған қысқы соғымның шекесі асылады, бүйендегі, қарындағы сарымайды бастайды. Ұзынсары деп, әдетте әйелдер «наурыз айындағы ұзарған күнді» айтады. Ауқатты, бай адамдар ауыл-аймақты шақырып, Ұлыстың ұлы күніне арнап той өткізеді. Діни наным-сенім бойынша аруақтарға арнап құран оқытылады, жетін нан таратылады. Бұл күндері әр жерге үлкен от жағылып, отқа май құйылады.

Наурыз таңын қарсы алмаққа жиналған қыздар жағы уыз дәмді «Ұйқыашар» дайындайды. «Ұйқыашар» дайындап, өздеріне құрмет көрсеткен қыздарға жас жігіттер сақина, сырға, білезік сияқты әшекей бұйымдарды сыйға таратады. Жігіттердің бүкпелі ойын сезген сезімтал қыздар, әрине, «селк» ете қалады. Сондықтан да бұл сый «селт еткізер» деп аталады [Өмірзақов, 2001: 15 – 28].

Наурыз көже – наурыздың 21-нен 22-сіне қараған түні молшылықтың жоралғысы ретінде әрбір шаңырақта міндетті түрде қазан толы наурыз көже әзірленеді. Дәстүр бойынша наурыз көжеге қыстан арнайы сақталған соғым еті, оған бидай, тары, арпа дақылдары қосылады. Наурыз көже кем дегенде жеті дәмнен жасалады, тұзды да дәмге қосады. Наурыз көже құрамы жеті түрлі дәмнен артық та болуы мүмкін. Бірақ дәм тақ санмен байланысты аталады. Өйткені наурыз «береке, бірлік» идеясын білдіреді де, тақ сан бөлінбейтін бүтіндік деп ұғынылады. Қыстан қалған, наурызға деп кебеже, қап түбінде сақталған соғым еті қыстың дәмі, ал ең соңында наурыз көжеге қосылатын ағарған (айран, қатық, құрт) келер жаздың дәмі дегенді аңғартады. Жасы үлкен ауыл, ел, әулет қарияларының кейбірінің аты Наурыз, Наурызбай болса, келіндер жағы жәкелерін эвфемизммен Көпкөже, Тілеукөже деп атайды. Жеңгелері Наурыз, Наурызбай деген қарадомалақ, тәпелтек қайнысының атын, түрі сары, бойы ұзын болмаса да, – есімін тура атамай, Ұзынсары деген эвфемизмге айналдырған.

Көрісу – Ұлыстың ұлы күні атқарылар салттың бірі. Дағдылы этикет бойынша жасы кішілер алдымен үлкен шаңыраққа барып жасы үлкенмен көріседі. Үлкен адамның ұсынған қолын қос қолдап, сыртынан аялап алып, төс қағыстырып амандасады. Әйелдер

бір-бірімен құшақ жайып амандасады. Ұлыстың Ұлы күнгі көрісу салтын халық мұрасында:

Ұлыс күні кәрі-жас,
Құшақтасып көріскен,
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өріскен,
Шалдар бата беріскен, – деп өлеңмен дәлме-дәл өрнектеген.

Қазақ елінің батыс өлкесінде Маңғыстау, Атырау жағында бір үйдегі жандар Ұлыс күнгі таң ата ұйқыдан тұра салысымен бірін-бірі құшақтап көрісетін болған. Ал алыстағы ағайын, жекжат-жұратымен Наурыз айының ішінде, я болмаса келесі Наурызға қалдырмай, «Көріспесең – жат, бармасаң – ұят» деп көрісу салтын қатаң ұстанған.

Наурызда ақсақалдар бата беріп ізгі тілектерін айтады. Наурыз батасының мазмұны Ұлыстың ұлы күнімен байланысты болады. Ұлыс күні ұлы кісіден бата алса, ол жыл олжалы жыл болар деп ырымдап, жасы кіші жасы үлкеннен бата тілейді.

Ел арасында кең тараған бата сөзде:

Ұлыс оң болсын!
Ақ мол болсын!
Бәле-жала жерге енсін!
Күніміз ұлысты болсын!
Жеріміз ырысты болсын! – дейді.

Наурыздама тойы – Наурыз мерекесіне қатысты негізгі ұғымдардың бірі. Наурыз кеже әр шаңырақта жайылған ас-тағам дастарқаны болса, наурыздама аста-төк той іспетті болған. Сондықтан ел ішіндегі аса бай, дәулетті адамдардың наурызды той қылып өткізуін «наурыздама» деп атаған. Наурыздама тойы, деректерде айтылғандай, бір аптаға созылып, сегізінші күні тойға келгендер тарай бастайды. Арқа еліндегі дәулетті Тәтидің наурыздама тойын өткізгені, тойға келген арғынның атақты биі Едігені жүз кісімен күткендігі жөнінде Мәшһүр Жүсіп жазбаларында деректер бар.

Халықтың Наурыз мейрамындағы салт-ғұрыптардың біралуаны табиғатпен «тіл табысу», оны қасиеттеу мағынасында болса, енді бір алуаны адамдар арасындағы этикалық-моральдық қатынастарды реттеу, моральдық нормаларды нығайту, жолға қою мақсатына бағытталады. Жүректе/көңілде өткен күннен дақ пен дық, реніш, өкпе-қалдықтың қалмауы, бұларды дер кезінде жүректен/ көңілден кетіrmесе, аяғы араздыққа, дау-жанжалға, қатыгездік пен қастандыққа апарып соқтыратыны айрықша ескерілді. Сондықтан Наурыз мейрамында кешірім сұрау, кешіру тәрізді адамгершілік акциясы өткізілген. Мұның өзі жүректі таза ұстау, кір шалдырмаудың халық ұғымында соншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Қорытынды. Наурыз мерамымен байланысты аңыз-әпсаналар, мақал-мәтелдер, бата-тілектер, наным-сенімдер, салт, ырым-жоралғылар ел ішінде аз кездеспейді. Мұндай тілдік және тілдік емес деректердің аса мол болуы Наурыз мейрамының әлеуметтік-мәдени маңызының аса зор болғанын әрі тарихилығын көрсетеді.

Наурызға байланысты атқарылатын салт-ғұрыптар, жосын-жоралғылар, наным-сенімдерде, сайып келгенде, ата-баба жолын дәріптеу, руішілік, руаралық қатынасты реттеу, елдің бірлігі мен тұтастығын сақтау мақсаты көзделеді. Сөйтіп, Өркендеу, Жанару, Жасампаздық идеясы негізге алынған Наурыздың қазақы моделі жасалды.

ӘДЕБИЕТ

Абай (Ибрахим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы. Жалпы редакциясын басқарған: Ы.Дүйсенбаев. Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1977. 312 Б.

Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 4-том: Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. 450 Б.

Жүсіпбек қожас Шайхысламұлы. Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Анһу // Бабалар сөзі: Көптомдық. 1-том. Діни дастандар. Астана: «Фолиант», 2002. 448 Б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Наурыз (дайын. С.Дәуітұлы); сонда: Омар Һайам. Наурызнама (өзбекшеден қазақшаға ауд. И.Сапарбаев) 17-23 бб // Наурызнама: аталы ойлар. Алматы: Жалын, 1993;

Өмірзақов Т.М., Ислямов О.Е. Наурыз // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: Өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. Құраст. С.Е. Әжіғали. 2001, 426 Б.

ҚР MOM – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық Музейі
ОМЭЭ – Орталық музей этнографиялық экспедициясы

REFERENCES

Abai (Ibrahim) Kunanbaev shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. Zhalpy redaksiyasyn baskargan: Y.Duisenbaev. Almaty: Khazakh SSR-nın Gylym baspasy, 1977. 312 p. (In Kazakh)

Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy. Almaty: «Dauır», «Zhıbek zholy», 2014. 4-tom: Zertteuler, okulyktar, adebi nuskalar. 1924-1930. 450 p. (In Kazakh)

Zhusıpbek kozha Shaihyislamuly. Khissa-i uakiga Kerbala Hazıret Husaiyn Razi Alla Anhu // Babalar sozi: Koptomdyk. 1-tom. Dini dastandar. Astana: «Foliant», 2002. 448 p. (In Kazakh)

Mashhur Zhusip Kopeiuly. Nauryz (daiyn. S. Dauituly); sonda: Omar Haiam. Nauryznama (ozbeksheden kazakhshaga aud. I. Saparbaev) 17-23 pp. // Nauryznama: ataly oilar. Almaty: Zhalyn, 1993; (In Kazakh)

Omırzakov T.M., Islamov O.E. Nauryz // Khazakhtyn adet-guryptary men salt-dasturleri: Otkendegisi men bugını. Maqalalar zhinagy. Khurast. S.E. Azhıgali. 2001, 426 p. (In Kazakh)

KR MOM – the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan
OMEE – Ethnographic expedition of the Central Museum

Автор туралы мәліметтер: Уәли Нұргелді Мақажанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері, Алматы қаласы. E-mail: nuralikhan@mail.ru

Сведения об авторе: Уали Нургелди Макажанович – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея РК, город Алматы. E-mail: nuralikhan@mail.ru

Information about the author: Nurgeldi M. Uali – Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty. E-mail: nuralikhan@mail.ru